

DOĞU TÜRKİSTAN'DA CEDİTÇİLİK HAREKETİ VE BU HAREKETİN ÖNEMLİ TEMSİLCİLERİ

PROF. DR. ALİMCAN İNAYET*

Ceditçilik Rusya Müslümanları arasında 19. yüzyılın sonlarına doğru Tatar aydını İsmail Gaspıralı öncülüğünde başlatılan eğitimde reform ve muasırlaşma hareketi idi. Teorik ve ideolojik zeminini Cemalettin Afgani gibi dönemin reformist İslam âlimlerinin eserlerinde bulan bu hareket başlangıçta geleneksel medrese usulünü terk edip yerine çağdaş eğitim sistemini ikame etme amacıyla ortaya çıkmış ise de, etki alanı sadece eğitimle sınırlı kalmamış, zamanla sosyal, siyasal ve kültürel hayatı da derinden etkilemeye başlamıştır. Kazan Kırım merkezli gelişen söz konusu hareket kısa zamanda tüm Orta Asya'yı sarmış, eşitlik, özgürlük, bağımsızlık, ulus devlet gibi değer yüklü söylemleriyle bölgenin politik, sosyolojik ve kültürel tablosunu tamamen değiştirmişti. Orta Asya coğrafyasının önemli bir parçası olarak Doğu Türkistan da bu gelişmelerin dışında kalmamıştır.

Doğu Türkistan'da ceditçilik hareketi eğitimde "usul-i kadim"den "usul-i cedit"e geçme

Uygur Türklerince
"penniy mektep"
(fen okulu),
"yeñiçe mektep"
(yeni tarz okul),
"yeñi maarip
tüzümidiki
mektep"
(yeni eğitim
düzenindeki okul)
gibi isimlerle
anılan okulların
ortaya çıkışı
1870'lı yıllara
kadar gitmektedir.

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi

süreci olarak 19. yüzyılın son yıllarından itibaren görülmeye başlamıştır. Uygur Türklerince “penny mektep” (fen okulu), “yeñiçe mektep” (yeni tarz okul), “yeñi maarip tüzümidiki mektep” (yeni eğitim düzenindeki okul) gibi isimlerle anılan okulların ortaya çıkışı 1870’lı yıllara kadar gitmektedir. İsmail Gaspıralı’nın 1884 yılında Bahçesaray’da açtığı usul-i cedit okulu örneğindeki “usul-i cedit mektebi” ya da “cedit mektebi” diye adlandırılan okullar ise 1910’lu yıllardan itibaren açılmıştır. Ancak ister “penny mektep” (Fen okulu), “yeñiçe mektep” (Yeni tarz okul) olsun, isterse “usul-i cedit mektebi”, “cedit mektebi” olsun, uygulanan tedrisat ve müfredat bakımından aralarında pek fazla fark görülmez. Dolayısıyla “usul-i cedit” okulları ile “penny mektep”ler zaman zaman birbiriyile karıştırılır.

Doğu Türkistan’da ilk “penny mektep”, “yeñiçe mektep”leri açanlar Musabay kardeşler olmuştur. Uygur Türkleri arasında Musabay kardeşler olarak tanınan ünlü iş adamlarından Bahavudunbay ile Hüseyinbay¹ 1870’lı yıllardan itibaren eğitimde reform hareketini başlatmışlardır. Bahavudunbay 1870’li yıllarda Kazan’daki tahsilini tamamlayıp memleketine dönerken yanında Kazanlı üç öğretmeni götürmüş ve bunları Kulca’daki Beytullah Medresesi’nde istihdam etmiştir. 1875 yılında Beytullah Medresesi’nden bağımsız bir okul açmış, bu okulda din derslerinin yanısıra edebiyat, hesap, coğrafya, tarih gibi dersler okutulmuştur.² Musabay kardeşler 1883 yılında³, diğer bir kaynağa göre 1885 yılında⁴ Atuş’taki İkisak köyünde üç sınıflı bir okul açmışlardır. “Hüseyniye Mektebi” adını taşıyan bu okulun 1888 tarihli müfredatına bakılırsa, usul-i cedit okullarından pek farklı olmadığı görülür. Müfredatta “Ana Dili”, “Nahşa” (Müzik), “Hesab”, “Tabiat”, “Tarih”, “Coğrafya”, “Tenterbiye” (spor), “Şifahiye”, “Resim”, “Tecvid”, “Arap-Fars Dili”, “Rus Dili” gibi dersler yer almaktadır.⁵

Bu okulun öğretmenlerinin çoğu Kazan'da okumuş kişiler veya Kazan ve İstanbul'dan davet edilmiş kişilerdir. Dolayısıyla bu okulda Kazan ve İstanbul'daki okullarda uygulanan tedrisat uygulanmıştır. Öğretmenler maaşa bağlanmış, yeni imtihan sistemi uygulanmış, öğrencilerin başarı puanlarına göre diploma ve sertifika verilmiş, fakir öğrenciler için burs tahsis edilmiş, ayrıca kız öğrenciler için ayrı sınıf tesis edilmiştir.⁶ Musabay kardeşler takip eden yıllarda Kaşgar ve Kulca'da buna benzer birçok okulun açılmasını sağlamışlardır. Mesela Kulca'da açılmış "Hüseyniye Mektebi" (1889), "Hüner-kesip Mektebi" (1905), "Turaniye Mektebi" (1911), "Sayramiye Mektebi" (1913), "Mekteb-i Nur" (1916), "Dernek Okulları" (1924), Keşfiye Mektebi" (1925), "Murat Mektebi" (1928) bu tür okulların bazılarıdır.⁷ Japon araştırmacı Oişi Şin'ičiro Musabay kardeşlerin bu hareketinin kendi sanayisinde çalışacak elemanları yetiştirme amacı taşıdığını ileri sürmüştür.⁸ Araştırmacı bu görüşünde kısmen haklı olabilir⁹, ama Avrupa, Rusya ve Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip eden, ceditçilik hareketinin anlamını derinden kavrayan Musabay kardeşlerin eğitim reformuyla ilgili çaba ve emeklerinin daha ulvi amaçlar taşıdığını göz ardı etmemek gerekir.

Doğu Türkistan'da "ilk islahatçı", "ceditçi" diye tanınmış Abdulkadir Damollam ise İsmail Gaspıralı'nın temsil ettiği ceditçilik hareketinden doğrudan etkilenmiş bir zattır. Asıl adı Abdülkadir İbn Abdülvaris Kaşgarı'dır. Doğumuyla ilgili farklı tarihler verilmektedir. Bazı araştırmacılar 1854-1855 tarihini¹⁰, bazıları 1870 tarihini¹¹ vermektedir. Ama genel olarak kabul edilen tarih 1862'dir. Söz konusu tarihte Kaşgar'ın Atuş bölgesine bağlı Meşhed¹² köyünde doğmuştur. İlk tahsilini "Hez Soltan Medrisisi" (Hazreti Sultan Medresesi)¹³nde, orta tahsilini Kaşgar'da bulunan Hanlık Medresesi'nde yaptıktan sonra, yüksek tahsil görmek üzere önce Hokand'a, iki yıl sonra, yani 1891 yılında Buhara'ya gitmiştir.¹⁴ Buhara'da 8 yıl okuduktan sonra, memleketi Kaşgar'a dönmüştür.¹⁵ Bazı kaynaklar onun 1901 yılında Kaşgar'a döndüğünü belirtir.¹⁶ Abdulkadir Damollam'ın 19 Nisan 1916 tarihli "Edebi Bir Musahebe" adlı makalesinden onun Buhara'daki tahsilinden pek memnun kalmadığı anlaşılıyor.

*"Buhara'daki anlayıştan zehirlenmiş akıl ve fikrimin şifa bulmasının diğer bir sebebi büyük âlimlerden İbn Şamiye, Kayyum Cuziye, Cemalettin Afgani, Şeyh Muhammed Abduh ve Reşid Riza hazretlerinin eserlerini mütaala ve mülahaza etmek ve şu anki "Tercüman", "Vakit", "Şura" gibi faydalı gazete ve dergileri takip etmek oldu.", "Bu faydalı eserleri okuyan insanın vicdanı eskiden yüz çevirip islahat ve terakki yolundan dönmez."*¹⁷

Bu satırlardan anlaşıldığı gibi, Abdulkadir Damollam Buhara'da bulunduğu sırada ceditçilik hareketinden ve bu hareketin neşri etkârından derinden etkilenmiştir. Kaşgar'a döndükten sonra, "Hanlık Medrese"de bir süre müderrislik yapmış olan Abdülkadir Damollam 1907 yılında hac farızasını yerine getirmek üzere Mekke'ye, dönüşünde ise İstanbul ve Mısır'a uğramıştır.¹⁸ Bu sırada çeşitli vesilelerle Türk ve Tatar aydınlarıyla görüşmüş, sohbetlerde bulunmuştur. Birkaç

Bu zaman;
gaflet ve
vurdumduymazlık
zamanı değil,
uyanma ve
uyanık olma
zamanıdır;
cehalet ve
bilgisizlik
zamanı değil,
ilim ve marifet
zamanıdır;

ay kaldığı bu ülkelerde toplumda meydana gelen değişme ve gelişmeleri doğrudan gözlemele imkânı bulmuş, eğitim sisteminde gerçekleştirilen reform faaliyetlerinin sonucunu bizzat müşahede etmiştir. Bu gözlem ve izlenimlerle Kaşgar'a dönen Abdülkadir Damollam Uygur toplumundaki cehalete karşı savaş açmış, halkı uyanmaya çağırmıştır. O "Nasihât-ı Amme" adlı eserinde şöyle der: "Bu zaman; gaflet ve vurdumduymazlık zamanı değil, uyanma ve uyanık olma zamanıdır; cehalet ve bilgisizlik zamanı değil, ilim ve marifet zamanıdır; Uyuşukluk ve vurdumduymazlık zamanı değil, çabalama ve gayret etme zamanıdır. Diğer milletler bilim sayesinde havada uçup suda tıpkı karada gidiyormuş gibi özgürce gidebilmektedirler. Biz hâlâ gaflet uykusunda yatmaktayız, uyku ölümün

kardeşi ve başlangıcıdır. Bu şekilde sürekli uyumak, yok olmanın ve ölümün işaretidir!. Hâlâ vakit ve fırsat vardır.!" Onun bu retoriği insanlarda millî şuurun uyanmasına, politik bilincin oluşmasına vesile olmuştur. Abdülkadir Damollam geleneksel eğitim usulünü islah ederek bilimle dini birleştiren yeni eğitim metodunu uygulamaya koymuş, yeni müfredatla eğitime devam etmiştir. Ancak gelenekçilerin şiddetli muhalefetine maruz kalınca, 1909 yılında tekrar Hokand, Taşkent ve Buhara'ya gitmiş, 1912 yılına kadar bu şehirlerde kalmıştır. Bu yıllar söz konusu şehirlerde ceditçilik hareketinin gelişip kökleştiği yıllardır.

*"Evet, sonra vatanıma dönüp ahaliyi terakkiye ve yenileşmeye islahata çağırmaya başladım. Sonunda bu teşebbüs vatandan ayrılmama sebep oldu. Yine Hokand, Buhara'ya gittim. Ne şanstır ki, Buhara'ya vardığım günlerde "usul-i cedid haram, onda okuyan dinsiz" şeklindeki fetvanın yerine büyük üstatlarımızın "usul-i cedid vacip, onu okumak zaruridir" şeklindeki fetvası çıkmıştı."*¹⁹

Dolayısıyla bu seyahatin Abdülkadir Damollam üzerindeki etkileri büyük olmuştur. 1912 yılında Kaşgar'a dönen Abdülkadir Damollam bizzat kendisi bir usul-i cedit okulu açmış, bu arada kızlar için de okul açılmasını teşvik etmiştir.²⁰ O bir taraftan diğer memleketlerden davetle öğretmen getirirken, diğer taraftan her yıl İstanbul, Kazan, Ufa, Orenburg gibi şehirlere öğrenci göndermiştir.²¹ Ayrıca, usul-i cedit okullarında okutulmak üzere "Akaid Zaruriye" (Zorunlu Kaideler), "Mütalaa-i Hidayet" (Doğru Yol Üzerine Arayışlar), "İbadet-i İslamiye" (İslam'da İbadet), "Sarb Nahvi" (Morfoloji ve Sentaks), "Akaid Cevheriye" (Temel Kaideler), "Talim-i Sebiyan" (Çocuklara Terbiye) "İlm-i Coğrafya", "Tahsil-i Hesab" (Hesap Eğitimi), "Tecvid-i Türki" (Türkçe Okuma), "Mifteh-i'l-edeb" (Edebiyatın Anahtarı), "Bidayet'üs-Sarb" (Temel Leksikoloji), "Bidayet'ün nahvi" (Temel Gramer) gibi derslik kitaplarını hazırlamıştır.²²

Abdulkadir Damollam bir taraftan bütün zihniyle, gayretiyle usul-i cedit eğitimi için çalışırken, diğer taraftan İsveç misyonelerinin propaganda faaliyetlerine, hastane, okul ve yetimhane açma ve ücretsiz hizmet yöntemiyle Müslüman Uygur çocuklarını kandırmalarına karşı mücadele etmiştir.²³ Onun bu mücadelesi toplumdaki prestijini arttırmış, halkın usul-i cedit okullarına olan ilgisini kazanmıştır. Ancak onun Çin yönetimi ve işbirlikçi kadimcilerle mücadele etmesi kolay olmamıştır. Çünkü Çin yönetimi usul-i cedit okullarına karşı baştan olumsuz tavır almış, ceditçilere karşı gelenekçilerle işbirliği yapmıştır. Usul-i cedit okullarını kapatıp Çince eğitim veren “Şötang” (Çince Okul)ları açmış, öğrencileri zorla bu okullarda okutmaya çalışmıştır.²⁴ 1907-1910 yılları arasında sadece Onsu nahiyesinde 16 “şötang” açılmıştır.²⁵ Doğu Türkistan’da 1912 yılından 1928 yılına kadar valilik yapan Yang Zengşin’in konuyla ilgili şu sözleri ibret vericidir:

“Halkı yönetmenin zorluğu bilgili kişilerin çokluğundan kaynaklanır. Halkın bilgili olmamasını ümit ederim. Halkı bilimle idare etmek devlete felaket getirir. Halkın bilimi arttıkça, her şeyden kusur bulup kötülük düşünmeye başlar. Olay çıkarıp devleti karıştırmadan duramaz. Hüner sanatı olanlardan biri çoğalsa, devlete felaket getiren adamlardan biri çoğalır. Dünyadaki küstahlıklar genellikle akıllı insanların işidir. Okullar iyi değildir, öğrencilere kötü şeyler öğreterek huzursuzluk tohumları yayar. Onun için tüm okulları ortadan kaldırmak lazımdır. Ben ancak cahilleri çalıştırırım, asla akıllı, bilgili insanları çalıştırmam.” “Cahil insanı yönetmek kolaydır. Onları koyun gibi istenilen yere sürmek mümkündür. Onun için ben onlara eğitimi vermem. Onların arasından çıkan yetenekli ve akıllı insanları göz hapsinde tutarım ve bir bahanesini bulup yok ederim.”²⁶

Abdulkadir Damollam’ın 14 Ağustos 1924 sabahleyin kiralık katil tarafından evinde öldürülmesi bu bakımdan çok anlamlıdır. Ancak bu tür suikastlar, engellemeler ceditçilik hareketinin giderek yayılmasını önleyememiştir. Bu hareket daha ateşli savunucu ve temsilcilerini bulmaya devam etmiştir. Mahsut Muhiti bu temsilcilerden biridir. 1885 yılında Turfan Astane’de dünyaya gelmiştir. 1910’lu yıllardan itibaren ticaret için Şemey, Kazan ve Moskova gibi şehirlere gitmiş, o sırada birçok Tatar ceditçi aydınıyla görüşmüş, sohbetlerde bulunmuştur. Tatar aydınlarından milleti uyandırmanın, milleti kurtarmanın, özgürlüğe kavuşmanın yegâne çaresinin okul açıp milleti eğitmek olduğunu öğrenmiş, memleketine dönünce, ileri görüşlü zatlara birlikte okul açmaya çalışmıştır. Ancak açılan okullarda öğretmenlik yapabilecek kimseleri bulamayınca, 1913 yılında Kazan’a giderek Tatar aydınlarından Haydar Efendi’yi davet ederek getirmiş ve Turfan Astane’de kendi evinin avlusunda bir okul açmıştır. “Mehsudiye Mektebi” adını taşıyan bu okul Turfan’daki ilk usul-i cedit okulu sayılır. Okulda dil ve edebiyat, coğrafya, hesap, tabiat, din, spor gibi dersler okutulmuştur. Dil ve edebiyat dersinde Abdullah Tukay’ın şiirleri okutulmuştur. Bu okula Urumçi, Guçun gibi diğer şehirlere gelen öğrenciler de olmuştur. Mahsut Muhiti usul-i cedit okullarını daha da yaygınlaştırmak için 1917 yılında tekrar

Rusya'ya giderek Tatar aydınlarından Muhibullah Efendi, Gülenem Avistay, Ali İbrahim, Hesametin Efendi gibi 6 kişiyi davetmiş ve bu kişileri Urumçi ve Guçun'da açılan okullara göndermiştir. Bu kişilerin tüm masraflarını kendisi karşılamıştır. 1921 - 1925 yıllarında Turfan'da öğretmenlik yapan Tatar Gülenem Hanım'ın «Mekteb-i Gülenemiye»si, Abduhalık Uygur tarafından 1927 yılında açılan Hürriyet Mektebi işte bu usul-i cedit okullarından bazıları sayılır. Bu okullarda öğretmenler yetişmiş, bunlar da yeni açılan okullarda halkı aydınlatmaya devam etmişlerdir.

Mahsut Muhiti aynı zamanda ceditçilik hareketinin politik alandaki temsilcilerinden birisidir. O 1929-1931 yılları arasında Moskova, Taşkent ve Almatı gibi şehirlerde aydın ve siyasilere görüşmüş, sohbetlerde bulunmuş, milleti kurtarmanın en etkili yolunun silahlı mücadele olduğunu kavramıştır. 1931 yılında Kumul'da Hocaniyaz Hacı önderliğinde gerçekleştirilen millî ayaklanma sırasında Kumul'a bizzat giderek Hocaniyaz Hacı ile görüşmüş, millî ayaklanmayı tüm Doğu Türkistan'a yaymak hususunda müzakerelerde bulunmuştur. Kardeşi Musul Muhiti, Mahmut Muhiti ve Abdulhaluk Uygur ile birlikte Turfan'da bir millî ayaklanmayı organize etmiş, yönetime karşı silahlı mücadele vermiş ve savaşta 47 yaşındayken şehit düşmüştür.²⁷

Abdulhaluk Uygur ceditçilik hareketinin edebiyat alanındaki en ateşli temsilcilerinden birisidir. Çağdaş Uygur edebiyatında milliyetçi, realist şair olarak bilinir. 9 Şubat 1901'de Doğu Türkistan'a bağlı Turfan kasabasının Bağrı köyünde zengin bir tüccar ailesinde doğmuştur. İlk tahsilini aynı köyde yapmış, Arapça, Farsça, Çince öğrenmiştir. Mart 1913 tarihinde Yenişehir'de usul-i cedit (yeñiçe mektep) okulunda, 1914 yılında Mahsut Muhiti tarafından Turfan Aстане'de açılan usul-i cedit okul olan "Mehsudiye Mektebi"nde okumuştur. Bu sırada Tatar aydını Ali İbrahimov'dan ders almıştır. 1916 yılında büyük babası Mahsum Hacıyla birlikte Şemey (Simplatniski)'e gitmiş ve orada Rusça öğrenmiştir.²⁸ Bu sırada tüm Orta Asya'yı saran ceditçilik hareketinden çok etkilenmiştir. Onu derinden etkileyen Tatar şairi Abdullah Tukay olmuştur. Bunu onun Abdullah Tukay'ın "Benze Ornsız Yamanlıyler" (Bizi Boş Yere Kötülüyorlar) başlıklı şiirine yazdığı "Bardur" (Vardır) başlıklı nazireden de anlıyoruz. Abdullah Tukay'ın sadece Abdulhaluk Uygur üzerinde değil, Lutfullah Mutalip, Enver Nasiri, Elkem Ehtem, Tursun Vahidi Kızık, Mahmut Muhiti gibi birçok Uygur aydını üzerinde büyük etkisi olmuştur. Çünkü o dönemde Kulca ve Urumçi'de açılan usul-i cedit okullarındaki edebiyat derslerinde esas olarak Abdullah Tukay şiirleri okutulmuştur.²⁹ Abdulhaluk Uygur memleketine döndükten sonra okul açıp milleti eğitmeye, uyandırmaya yönelik faaliyetlere başlamıştır. İbrahim Muti'nin verdiği bilgiye göre, o Tatar aydınlarından Haydar Efendi ve Ali İbrahimov gibi ünlü öğretmenleri Turfan'a davet ederek okul açmıştır. Hatta Turfan'da Abdulhaluk Uygur Kütüphanesi açarak halkın bilgilenmesi için gerekli koşulları yaratmaya çalışmıştır.³⁰ Onun şahsi kitaplığında Türkiye'de yayımlanmış dergilerin, ayrıca "Şura" dergisinin yıllık toplamlarının

bulunması çok anlamlıdır.³¹ Bu dergilerin onun millî kimlik bilincinin ve dolayısıyla milliyetçiliğinin oluşmasında önemli payı olmalıdır.

Abdulhaluk Uygur milliyetçi şairdir. Milliyetçilik bir milletin inşasının, birliği ve devamına, kendi kendini yönetmesine, dâhili ve harici millî çıkarlarının savunulmasına yönelik bir ideolojik harekettir. Fransız İhtilalinden sonra özgürlük, eşitlik, demokrasi ve ulus devlet söylemleriyle birlikte etkin bir boyut kazanmış, sömürge halklarının sömürgeciliğe ve emperyalizme karşı mücadelelerinin ideolojik dili ve yöntemi olmuştur. Doğu Türkistan'da 1933 ve 1944 yıllarında kurulan cumhuriyetler ceditçilik hareketiyle uyanan halkın sömürgecilere karşı özgürlük, eşitlik, demokrasi ve bağımsızlık mücadelesinin sonucuydu.

Ceditçiliğin politik boyutlarından birini teşkil eden milliyetçilik Abdülhaluk Uygur'un davranış tarzında, edebi yaratıcılığında hâkim ideoloji olmuştur. Onun kendine mahlas olarak kullandığı "Uygur" rastgele seçilmiş bir sözcük değildir. Tarihi, kültürel ve siyasi aklın bir telkini, millî şuur ve millî kimliğin bir tezahürüdür. Milletle özdeşleşme, milletle bir olma istek ve eğiliminin bir yansımasıdır. "Uyan", "Bardur", "Açıl", "İstemes" adlı ünlü şiirleri onun milliyetçilik anlayışını en güzel şekilde yansıtır.³²

<i>Ey pekr Uygur oyğan uykun yéter,</i>	Ey fakir Uygur, uyan, uykun yeter,
<i>Sende mal yok emdi ketse can kéter,</i>	Sende mal yok, şimdi gitse can gider.
<i>Bu ölümdin özüñni kutkuzmsañ,</i>	Bu ölümden kendini kurtarmasan,
<i>Ah seniñ haliñ heter, haliñ heter.</i>	Ah! Senin hâlin beter, hâlin beter.

<i>Kop! dedim beşiñ kötür! Uykunı aç!</i>	Kalk! dedim, başını kaldır, gözünü aç,
<i>Rekibiñ başını kes, kanını saç,</i>	Rakibin başını kes, kanını saç.
<i>Köz eçip etrapka obdan bakmsañ,</i>	Göz açıp etrafa iyice bakmasan,
<i>Ölisen armada bir kün na'ilaç.</i>	Ölürsün armada bir gün yok ilaç.

Abdulhaluk Uygur ısrarla milletini uyanmaya, rakibin başını kesmeye, kanını saçmaya çağırır. Onun kültürel ve siyasi akılla beslenen milli vicdanı mensubu olduğu asil milletin yok olmasına izin vermez.

Abdulhaluk Uygur'un milliyetçiliği şiirlerinde kullandığı imgelere de yansımıştır. O kendi milletini "ay" ve "yâr"a benzetirken, düşmanlarını "yecuci-mecuci", "yalmavuz", "cin", "ejderha", "köpek" ve "yaban domuzu"na benzetmektedir.

Doğu
Türkistan'da
1933 ve 1944
yıllarında kurulan
cumhuriyetler
ceditçilik
hareketiyle
uyan halkın
sömürgecilere
karşı özgürlük,
eşitlik, demokrasi
ve bağımsızlık
mücadelesinin
sonucuydu.

Abdulhaluk Uygur da pek çok ceditçi gibi egemen güçler tarafından 1932 yılında genç yaşındayken şehit edilmiştir. Ama onun milliyetçiliği günümüz Uygur gençleri için ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

Milliyetçilik Abdulhaluk Uygur'un siyasi faaliyetlerinde de belirleyici etken olmuştur. O 1931 yılında Kumul'da patlayan millî ayaklanmanın önderi Hocaniyaz Hacı'ya ganimet alınan modern silahların kullanımı ve tamirini öğretmesi için Urumçi'den bir Tatar teknisyen göndermiştir.³³ Onun 1931 yılında 17 kişilik bir örgüt kurarak yönetime karşı millî ayaklanma girişiminde bulunması politik milliyetçiliğin pratik boyutunu ifade eder. Abdulhaluk Uygur da pek çok ceditçi gibi egemen güçler tarafından 1932 yılında genç yaşındayken şehit edilmiştir. Ama onun milliyetçiliği günümüz Uygur gençleri için ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

Ceditçilik hareketinin sadece eğitim ve edebiyat değil, yayıncılık alanında da önemli temsilcileri olmuştur. Kutluk Şevki bunlardan birisidir. Uygur Türkleri arasında şair ve yayıncı kişiliğiyle tanınmıştır. 1876 yılında Kaşgar'da doğmuştur. İlk tahsilinden sonra babasıyla

hacca gitmiş, sonra Mısır'daki Cami'ul-Ezher Darilulum'da okumuş, ardından da İstanbul'da ilim tahsil etmiştir. Kaşgar'a döndükten sonra, 1910 ve 1920'li yıllarda Abdülkadir Damollam gibi ceditçilerle birlikte eğitim, yayıncılık ve kültür alanında yoğun faaliyetlerde bulunmuştur. 1918 yılında "Añ" (Şuur) gazetesini, 1933 ve 1934 yıllarında yine "Şerqiy Türkistan Hayatı", "Erkin Türkistan" ve "Yeñi Hayat" (Yeni Hayat) gazetelerini çıkarmış, bu gazetelerde kendisi de "Şevki" mahlasıyla şiir ve makaleler yazmıştır.³⁴

*Bir qiliç berse Xuda, kes dep unıñğa buyırsam,
Üzse xelqniñ boynidin xarlıq kişen-zencirini.
Ger xarabken el-veten, kallamni üzsun u qiliç,
Körmisun Şevki közi qullukta el teqdirini.*³⁵

(Bir kılıç verse Allah, kes diye ona buyursam,
Kırsaydı halkın boynundaki horluk zincirini.
Eğer harap ise il-vatan, kellemi koparsın o kılıç,
Görmesin Şevki gözü kullukta halkın kaderini.)

Kutluk Hacı'nın editörlüğünü yaptığı gazetelerin diline baktığımız zaman, ceditçilerin bütün Türk dünyası için oluşturmak istediği ortak Türkçenin özellikleri yoğun olarak görülür. "Şerqi Türkistan Hayatı", "Erkin Türkistan", "Yeñi Hayat" gazetelerinin dili Çağatay Uygur Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Tatar Türkçesi, Özbek Türkçesine ait unsurlardan oluşturulmuş karma dil özelliği göstermektedir.

Gazetelerde “abone”, “sene”, “evraq”, “qardeş”, “genç”, “çalışmaq”, “ulaşmaq”, “uğraşmaq”, “istemek”, “biraqmaq”, “işlevçi”, “oquv”, “baylamaq”, “kette” gibi sözcük ve ifadeler, ayrıca “-daki”, “-dan”, “olunmaq”, “soranmaq”, “yahud” gibi morfolojik öğeler sık sık görülür. Ceditçilerin ortak Türk dili yaratma girişim ve çabaları 1940’lı yıllarda İsa Yusuf Alptekin tarafından Nankin’de çıkarılmaya başlayıp, Tayvan’da 1980’li yıllara kadar devam eden “Hantengri” dergisinde de sürdürülmüştür. Bunu “Han Tengri” (Tianshan: Tiyaşan) dergisindeki Türkiye Türkçesine ait kelimelerin yoğunluğundan anlıyoruz.

Çin 1977/1.1, içidikiler (içindekiler) 1977/1.1, başbakan 1977/1.1, emsal 1977/1.2, çalışmak 1977/1.2, kavuşmak 1977/1.5, sıkıntı 1977/1.5, bayan 1977/1.43, 1977/2.1, teknik münasebet 1977/2.2, krallık 1977/2.2, hat 1977/2.5, liman 1977/2.5, proje 1977/2.5, kent (şehir) 1977/2.5, makinalaşmak 1977/2.5, müze 1977/2.5, enişte 1977/2.10, sevk etmek 1977/2.10, rütbe 1977/2.11, ayaklanmak (isyan) 1977/2.12, istifade etmek 1977/2.12, istemek 1977/2.12, eyalet 1977/2.13, sefer (defa) 1977/2.13, çekilmek 1977/2.13, baskı 1977/2.13, tahammül 1977/2.14, temsilci 1977/2.15, hazır 1977/2.15, anlatmak 1977/2.15, şubat 1977/2.16, vesile 1977/2.16, müşterek 1977/2.16, çetecilik 1977/2.16, tershane 1977/2.17, cephe 1977/2.48, lider 1977/2.49, emniyet 1977/2.49, ulaşmak 1977/2.49, sığmmak 1977/2.50, haber 1977/2.50, eski 1977/2.50, ordu (asker) 1977/2.50, keçirmek 1977/2.51, anormal 1977/2.51, tedavi 1977/2.51, sabah 1977/2.51, hatun 1977/2.54, yazu (yazı) 1977/2.58, uymak 1977/2.58, pist (pis) 1977/2.58, tat 1978/3.33, nesnel(objektif) 1986/17.1, öznel (subjektif) 1986/17.1, zeka 1086/17.2, beka 1986/17.3, veya 1986/17.3, saklamak 1986/17.3, faktur (faktör) 1986/17.5

“Şerqi Türkistan Hayati” gazetesinin künyesindeki “dilde, işde ve fikirde birlik” sloganı ayrıca dikkate değerdir.

Bu slogan 1947 yılında yayınlanan “Erk” gazetesinde de yer almaktadır.

Kutluk Hacı Şevki 1937 yılının Nisan ayında Şeng Şisey (Sheng Shi-cai) hükümeti tarafından tutuklanmış ve ekim ayında cezaevinde şehit edilmiştir.

1937 tarihi gerek Orta Asyadaki diğer Türk ceditçileri, gerekse Doğu Türkistan ceditçileri için en kanlı tarih olmuştur. Binlerce, yüz binlerce ceditçi, aydın bu tarihte toptan yok edilmiştir. Çağdaş Uygur eğitim tarihindeki en önemli şahıslarından biri olan Mehmet Ali Tevfik de işte bu tarihte Çin hâkimiyeti tarafından yakılarak şehit edilmiştir.

Uygur Türkleri arasında "Memtili Ependi" diye tanınan Mehmet Ali Tevfik ceditçilik hareketinin en önemli temsilcilerinden birisidir. 1901 yılında Atuş'ta dünyaya gelmiştir. İlk ve orta tahsilini dönemin usul-i cedid okulu sayılan "Hüseyiniye Mektebi"nde almış, 1920 yılında İli bölgesine, 1926 yılında Şemey'e, sonra Taşkent'e gitmiştir. 1929 yılında ise Kırım üzerinden İstanbul'a ulaşmış ve İstanbul'daki bir darül'fünunda tarih, coğrafya, edebiyat, pedagoji, müzik ve spor gibi dersler almıştır. 1933 yılında Kaşgar'da "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti" kurulması üzerine üyesi olduğu "Türk Gençleri Birliği"nden Maciddin Efendi, Dursun Efendi, Abdullah Efendi, Hüsamettin Efendi, Talat Efendi gibi 12 kişi ile birlikte Doğu Türkistan'a dönmüştür.³⁶ Vatanına döndükten sonra bütün gücüne ve zihnini eğitim işlerine vermiştir. Onun ideali milleti uyandırmak ve kendi kaderinin sultanı olmasını sağlamaktı.

*Oyginiñ ehli veten, bizmu şadman boliniñ,
İlmu érpan yoli üçün emdi kurban boliniñ.
(Uyanın ehli vatan, biz de şadman olalım
İlim irfan yolu için şimdi kurban olalım.)*

*İlmu érpan nuri al, millitiñ başige saç,
Özgidek, öz yurtimizğa bizmu sultan boliniñ.
(İlim irfan nurunu al, milletin başına saç
Özge gibi öz yurdumuza biz de sultan olalım.)*

Mehmet Ai Tevfik Artuş'ta öğretmen yetiştirme kursu düzenleyerek 6 ay içerisinde 60 öğretmen adayı yetiştirmiş, bunları diğer köylerde açılan okullara dağıtmıştır. Öğrencilerin masrafları bölgenin zenginleri ve mahalle büyükleri tarafından karşılanmıştır. İstanbul'da gördüğü Türk eğitim sistemini yeni açtığı okullarda aynen uygulamıştır. İzci grupları³⁷ oluşturarak okul hayatını renklendirmiş, topluma umut vermiştir.1935 yılında ise Atuş'ta Kızlar Lisesi'ni kurmuş, Uygur kızlarının eğitimi için büyük katkılar sağlamıştır. Onun çağdaş Uygur eğitim tarihindeki yeri müstesnadır.

Mehmet Ali Tevfik aynı zamanda bir şairdir. O da Abdulhaluk Uygur gibi milletini okumaya, ilim öğrenmeye, uyanmaya çağmıştır.

*Ey veten evladi emdi uyqudin közüñni aç,
Tutuşup qollarğa qol şadu xendan boliniñ.
(Ey vatan evlâdı şimdi uykudan gözünü aç
El ele tutuşup şad ve handan olalım.)*

*İlmu érpan nuri al, millitiñ başige saç,
Özgidek, öz yurtimizğa bizmu sultan boliniñ.³⁸
(İlim irfan nurunu al, milletin başına saç
Özge gibi öz yurdumuza biz de sultan
olalım.)*

Ancak Orta Asya'da ceditçilerin Stalin tarafından tasfiye edilmeye başlamasıyla birlikte, onun Doğu Türkistan'daki kuklası Şeng Şisey de Uygur ceditçilerini, aydınlarını devlet terörüyle yok etmiştir. Mehmet Ali Tevfik 1937 yılında Çin yönetimi tarafından yakılarak şehit edilmiştir.³⁹

Bunlardan başka yine Sabit Damolla, Mahmut Muhiti, Mesut Sabrı Baykuzu, İsa Yusuf Alptekin, Muhammed Emin Buğra, Kurban Koday gibi kişiler vardır ki, bunlar ceditçilik hareketinin politik alandaki önemli temsilcilerindedir. Bu zatların Uygur siyasi ve kültür tarihindeki katkıları unutulmazdır.

Doğu Türkistan'da çağdaş eğitim sisteminin inşasında Osmanlı Türklerinin de büyük payı vardır. Kaşgar Hanlığı Hükümdarı Yakup Bey'in Osmanlı Devletine biat etmesi Osmanlıların dikkat ve ilgisini Doğu Türkistan'a çekmiş, sadece askeri alanda değil, kültürel alanda da Doğu Türkistan Türklerine yardımlarını ve desteğini esirgememişlerdir.

Osmanlı Devleti 1870'lı yıllardan itibaren Doğu Türkistan'da açılmış okullara öğretmen desteği vermiştir. Mesela 1880-1890'lı yıllarda Musabay kardeşler Osmanlı Devletinden davet edip getirdikleri öğretmenlerle okul açmış ve bu okullarda dil, edebiyat, matematik, tarih ve coğrafya dersleri okutulmuştur.⁴⁰ Musabay kardeşlerin Türkiye'den davet edip getirdiği öğretmenlerin isimleri şöyledir: 1) Ababekri Ependi (Ebubekir Bey). 2) Ehmet Kamal (Ahmet Kemal), 3) Abdurahman Ependi (Abdürâhman Bey). 3) Mukerrem (Bey).⁴¹ 1913 yılında Türkiye'den Ahmet Kemal, Emrullah Bey, Sami Bey, Nesrullah Bey gibi beş kişi Kaşgar'a gelip Canan sokağındaki Yüsüp Ahund'un avlusunda 26 öğrenciyi toplayarak bir sınıflı okul

Doğu Türkistan'da çağdaş eğitim sisteminin inşasında Osmanlı Türklerinin de büyük payı vardır. Kaşgar Hanlığı Hükümdarı Yakup Bey'in Osmanlı Devletine biat etmesi Osmanlıların dikkat ve ilgisini Doğu Türkistan'a çekmiş, sadece askeri alanda değil, kültürel alanda da Doğu Türkistan Türklerine yardımlarını ve desteğini esirgememişlerdir.

Anlaşıyor ki, Türkiye'den Doğu Türkistan'a giden öğretmenlerin bazıları Osmanlı Devleti tarafından seçilerek ve görevlendirilerek gönderilmiş kişilerdir

açmış ve 6 ay eğitim vermiştir.⁴² Ancak bunlardan Ahmet Kemal ne 1890'lı yıllarda, ne de 1913 yılında Doğu Türkistan'a gitmiştir. O İttihad ve Terakki Fırkasından Talat Paşa'nın istediği, Musabay kardeşler ailesine mensup Ebulhasan Hacı'nın bu isteği kabul etmesi sonucunda 1914 yılında Doğu Türkistan'a gitmiştir.⁴³ Emrullah Bey (Hüseyin Emrullah (Barkan) Bey) ve Sami Bey (Kuşçubaşı Selim Sami Bey) ise Teşkilat-ı Mahsusa üyelerindedir.⁴⁴ Anlaşıyor ki, Türkiye'den Doğu Türkistan'a giden öğretmenlerin bazıları Osmanlı Devleti tarafından seçilerek ve görevlendirilerek gönderilmiş kişilerdir. Bunlardan Ahmet Kemal İlkul tipik örnektir. O İttihad ve Terakki Fırkası

tarafından 1914 yılında Kaşgar'a gönderilmiştir. Musabay Kardeşlerin Atuş'un İkisak köyünde açtıkları okulu darülmuellimine dönüştürmüş, Hebibzade Dar-ül Muallimin diye adlandırılan bu okulda öğretmen yetiştirmeye başlamıştır. 1917 yılına kadar başöğretmen olarak görev yaptığı bu okuldan çok sayıda öğretmen yetiştirmiş, bu öğretmenlerle yeni okullar açılmıştır. Okullarda Osmanlı eğitim sistemi uygulanmıştır. Ahmet Kemal İlkul Doğu Türkistan'daki eğitim faaliyetlerinde Abdulkadir Damollam'dan büyük destek görmüştür. Ancak yeni eğitim sistemine, ceditçi okullara müsamaha ve tahammül göstermeyen Çin yönetimi 1917 yılında Ahmet Kemal'ı okuldan uzaklaştırmış, Urumçi'ye götürüp hapsedmiş, iki sene sonra da Şanhay üzerinden sınır dışı etmiştir.⁴⁵ Özetlemek gerekirse, çağdaş Uygur eğitim sisteminin inşasında Osmanlı Türkleri ile Tatar Türklerinin rolü ve payı çok büyük olmuştur.

Sonuç

Kazan Kırım merkezli ceditçilik hareketi Doğu Türkistan'da 19. yüzyılın sonlarından itibaren etkisini göstermeye başlamış, 20. yüzyılın başlarında ivme kazanmıştır. Doğu Türkistan'da da önceleri eğitimde yenileşme hareketi olarak başlayan bu hareket sonradan dil, din, edebiyat ve siyaset gibi diğer alanlara doğru yayılmış, ciddi anlamda sosyal, kültürel ve politik sonuçlar doğurmuştur.

Eğitimde Musabay Kardeşler, Abdulkadir Damollam, Ahmet Kemal İlkul, Mahsut Muhiti, Abdulhaluk Uygur, Mehmet Ali Tefvik (Memtili Ependi) gibi önde gelen ceditçilerin girişim ve çabalarıyla başlayan reform hareketi kısa zamanda Doğu Türkistan'ın hemen hemen bütün bölgelerine yayılmış, 1930'lu yıllara gelindiğinde usul-i cedit okullarının sayısı binleri bulmuştur. Bu okullarda yetişen öğrenciler sonradan Çağdaş Uygur toplumunun inşasında önemli roller üstlenmiştir.

Ceditçilik hareketiyle başlayan ana dilde eğitim teşebbüsü Uygur Türklerinde millî dil bilinci uyandırmış, çağdaş Uygur Türkçesinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. İsmail Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işde birlik" sloganıyla da Uygur Türkçesi ortak Türkçeye yaklaştırılmaya çalışılmıştır.

Ceditçiliğin din üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Abdulkadir Damollam gibi reformist din adamları usul-i kadime karşı usul-i cedidi, mutaasıplığa karşı ilericiliği, cehalete karşı ilmi savunmuşlardır. Halkın İslam dinini daha iyi anlaması için kitaplar hazırlamışlardır.

Ceditçilik hareketi çağdaş Uygur edebiyatının meydan gelmesine de sebep olmuştur. Abdulhaluk Uygur, Kutluk Şevki, Mehmet Ali Tevfik gibi şairler ceditçi düşünce ve duygularını halkın anlayabileceği sade bir dille şiirlerine yansıtmaya çalışmış, bu çabalar çağdaş Uygur şiiri ve çağdaş Uygur edebiyatının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu şairler şiirlerinde işledikleri ilim, özgürlük, milliyetçilik ve bağımsızlık temalarıyla da halkın zihinsel dünyasında deprem yaratmışlardır.

Ceditçilik hareketinin önemli politik sonuçlarından biri de Türkçülük ve milliyetçiliktir. Türkçülük ve milliyetçilik Uygur Türklerinin millî ve siyasi kimlik bilincini güçlendirmiş, milletleşme sürecini hızlandırmıştır. Uygur Türkleri bu millî ve siyasi bilinçle Çin sömürgeciliğine, eşitsizliğe, haksızlığa, adaletsizliğe karşı mücadele ederek 1933 ve 1944'te olmak üzere iki kez bağımsızlığını ilan etmiş ve devlete "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti" ve "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" adlarını vermişlerdir. Uygur siyasi tarihinde önemli yeri olan bu iki örnek Uygur Türklerinin politik zihnine kazınmış, bugün verilen özgürlük mücadeleleri için de ilham, esin ve umut kaynağı olmaya devam etmiştir.

1 Bu iki kardeş Kaşgar'ın ünlü iş adamlarından Musabay'nın oğulları olup, bunlar sadece Kaşgar ve Kulca'da değil, Almatı, Bişkek, Şemey, Taşkent, Andican, Moskova gibi şehirleri kapsayan uluslararası çapta ticari faaliyet göstermişlerdir. Hatta Almanya'dan Doğu Türkistan'a teknoloji ithal ederek Uygur toplumunun sanayileşme hamlesini de başlatmışlardır. Daha geniş bilgi için bk. Oiş Şin'ıçiro, "Qeşqerdiki Ceditçilik Herikiti" (Kaşgar'daki Ceditçilik Hareketi), Çeviren: Ömercan Nuri, Şincang Tezki-riçiligi, Sayı 2, 2000., s. 20-33 Abdureşit Jelil Qarluq, "Uygur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine", Türk Kültürü, 2009/2, s. 307-310

2 Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 308

3 İbrahim Niyaz, "Atuş Nahiye Ekisak Kentide Yeqinçi Zaman Penni Maaripniñ Dunyağa Kelişi", Şincang Tarix Matiryalliri (13), Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1984, s. 83-84

4 Abdulla Talip, Uyğur Maarip Tarixidin Oçeriklar, Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1998, s. 90

5 Abdulla Talip, age., s. 90-92

6 Daha geniş bilgi için bk. Abdulla Talip, age., s. 93-94; Abdureşit Jelil Qarluq, age., s.307-310

7 Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 308-309

8 Oiş Şin'ıçiro, "Qeşqerdiki Ceditçilik Herikiti"., s. 6

9 İkisak'taki okuldan muhasebeci, dükkancı, ambarcı ve iş yöneticileri yetişmiştir. bk. Abdulla Talip, age., s. 111

10 Abdureşit Jelil Qarluq, age., s.290-328

- 11 Yalkun Rozi, 20-Esirdiki Tunci İslahatçı, Şincang Medeniyiti, Sayı. 5, Ürümçi, 2010.
- 12 Araştırmacılar Meşhed'de Karahanlılar devletinin ilk Müslüman hükümdarı Sultan Satuk Buğrahan Abdülkerim ve onu İslam'a davet eden Ebu Nasir Samani'nin mezarlarının bulunduğunu özellikle vurgulamak gereği duymaktadırlar. Bununla beraber Abdülkadir Damollam'ın Müslüman kimliğinin oluşmasındaki tarihi ve sosyal muhite gönderme yapmak istiyorlardı.
- 13 Hez Soltan; Hazreti Sultan Satuk Buğra Han'ın Uygurlar arasındaki adlandırılmasıdır.
- 14 "Edebi Bir Musahebe", Şura Dergisi, Sayı. 12, 1916, s. 302-303
- 15 "Edebi Bir Musahebe", s. 302-303
- 16 Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, Milletler Neşriyatı, Pekin, 2006, s. 261
- 17 "Edebi Bir Musahebe", s. 302-303
- 18 Muhemmed EminBuğra, Şerqiy Türkistan Tarihi, Ankara, 1989, s. 364; Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, s. 262; Bazı kaynaklara göre, Abdulkadir Damollam 1907 yılında Taşkent, Hocend, Kazan, İstanbul gibi şehirlere yaptığı seyahatten Kaşgar'a dönmüştür. bk. Mirehmed Seyit, Yalqun Rozi ve Ablikim Zordun, **Memtili Ependi**, Şincang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümçi, 1998, s. 75. Japon araştırmacı Oişi Şin'ičiro'ya göre, Abdulkadir Damollam 1907 yılında Kaşgar'da yeni tarz bir okul açmış, eğitim faaliyetlerini ancak iki üç yıl devam ettirebilmiştir. bk. Oişi Şin'ičiro, Nuşriyan Yauşefning Sayahiti Heqqide, Shinjang Tezkirisi, Sayı: 2, 2004; Abdureşit Jelil Qarluq'a göre, Abdulkadir Damollam 1918 yılında Hacca gitmek üzere Kaşgar'dan ayrılıp önce Kazan ve İstanbul'a, oradan da Mekke ve Kahire'ye gitmiştir. bk. Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 303. Yalqun Rozi'ye göre ise, Abdulkadir Damollam 1918 yılından 1921 yılına kadar Orta Asya'da bulunmuş, Kırgızistan'ın Oş şehrinde bir Özbek hanımla evlenip Abdulla adında bir oğlan çocuk sahibi olmuştur. bk. Yalqun Rozi, 20-esirdiki Tunci İslahatçı, Şincang Medeniyiti, Sayı. 5, Ürümçi, 2010. Görüldüğü gibi Abdulkadir Damollam hakkında verilen haber ve bilgiler birbiriyle tutarlılık göstermemektedir.
- 19 "Edebi Bir Musahebe", Şurai, Sayı. 12, 1916, s. 302-303
- 20 Oişi Şin'ičiro, "Qeşqerdiki Ceditçilik Herikiti", s. 20-33; Abdulehed Abdureşid Berqi, "Abdulqadir Damollamniñ Ayallar Terbiyisi Heqqidiki İlğar Qaraşliri ve Ularniñ Zamanimizdiki Ehmiyiti", Bulak, Sayı. 3, Urumçi, 2007.
- 21 Oişi Şin'ičiro, "Qeşqerdiki Ceditçilik Herikiti", s. 20-33; Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 304
- 22 Bkz. Abdulehed Abdureşid Berqi, age, s.305 ; Abdulla Talip, age., s. 111; Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, s. 263 Mirehmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, Memtili Ependi, Şincang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümçi, 1997, s. 77-78
- 23 İsveç misyonerleri 1892 yılında Kaşgar'a gelmiş, 10 yıldan fazla yürüttüğü propaganda çalışmaları sonuçsuz kaldıktan sonra, 1906 yılından itibaren hastane, okul, yetimhane açma yöntemiyle halkın ilgisini çekerek yetim öksüz Uygur çocuklarını yavaş yavaş dönüştürmeye çalışmışlardır. Misyoner okullarında okuyan Uygur öğrencilerin sayısı 1920'de 100'ü, 1923'te 200'ü geçmiştir. Abdulkadir Damollam tehlikeyi sezince, misyonerliğe karşı Kaşgar'da halkı organize ederek büyük bir gösteri düzenlemiştir. Bkz. Yalqun Rozi, 20-esirdiki Tunci İslahatçı, Şincang Medeniyiti, Sayı. 5, Ürümçi, 2010.
- 24 Muhemmed Emin Buğra, age., s. 366
- 25 "Onsu Nahiyesi Tezkirisi" din, Şincang **Tezkiriçiligi**, Sayı. 3, Ürümçi, 2005, s. 58
- 26 Yalkun Rozi, 20-Esirdiki Tunci İslahatçı, Şincang Medeniyiti, Sayı. 5, Ürümçi, 2010.
- 27 İbrahim Muti, "Meripetperver Merhm Mexsut Muhiti Toğrisida Eslime" (İlimsever Merhum Mahsut Muhiti Hakkında Hatıra), Şincang Tarix Matiryalliri (13), Şincang Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 1984, s. 100 – 115; Abdulla Talip, age., s. 113-119
- 28 Geniş bilgi için bk. Alimcan İnyet, Abdülhaluk Uyugur ve Şiirleri, Türk Dili Kurumu yayımları, Ankara, 2007; Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, Milletler Neşriyatı, Beyjing, 2006, s. 302-338; Ablimit İsmayil, Mahmutcan İslam, Hazirqi Zaman Uyğur Edibliri, Şincang Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 1993, s. 1-10
- 29 İbrahim Muti İlmiy Maqaliliri, s. 453-471
- 30 İbrahim Muti İlmiy Maqaliliri (İbrahim Muti Bilimsel Makaleleri), Milletler Neşriyatı, Pekin, 2007, s. 476
- 31 Eneytulla Quran, "Abduxaliq Uyğurniñ İcadiyetke Qedem Qoyğan Vaqti Toğrisida Mulahize", Şincang Daşösi İlmiy Jornili, Sayı. 2, 1996, s. 107
- 32 Alimcan İnyet, Abdülhaluk Uyugur ve Şiirleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007
- 33 İbrahim Muti İlmiy Maqaliliri, s. 478
- 34 Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, s. 278-279
- 35 Uyğur Edebiyatı Tarihi 3, s. 279
- 36 Mirahmet Seyit, Yalkun Rozi, Ablikim Zordun, **Memtili Ependi**, Şincang Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 1997, s. 181

- 37 Şavket Abdurehim'e göre, 1913 yılında ürkiye'den gelen Ahmet Kel, Emrullah Bey, Sami Bey, Nesrullah Bey gibi 5 kişi sadece Kaşgar'da değil, Atuş'un İkisak köyünde de iki sınıflı bir okul açmış, öğrencilerden İzci grupları oluşturarak sopalarla antreman yaptırmışlardır. bk. Şavket Abdurehim, age., s. 96 . Bu durumda Artuş'ta izci grubu olgusu 1930'lu yıllarda değil, 1910'lu yıllarda görülmüştür.
- 38 Memtili Ependi Şeirliri, Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi, 2000, s. 33
- 39 Daha geniş bilgi için bkz. Mirehmet Seyit, Yalqun Rozi, Ablikim Zordun, **Memtili Ependi**, Şincang Universiteti Neşriyati, Ürümçi, 1997; Abdulla Talip, age., s. 119-128; Uyğur Edebiyatı Tarixi 3, s. 380-382; Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 312-318
- 40 Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 309
- 41 İbrahim Niyaz, age., s. 85
- 42 Şavket Abdurehim, age., s. 96
- 43 Ahmet Kemal İlkul, Çin-Türkistan Hatıraları-Şanghay Hatıraları, Hazırlayan: Dr. Yusuf Gedikli, Ötüken, İstanbul, 1997, s. 62-63
- 44 Bunların Doğu Türkistan'daki faaliyetleri için bk. Adil Hikmet Bey, **Asyada Beş Türk**, Ötüken, İstanbul, 1998
- 45 Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Kemal İlkul, Çin-Türkistan Hatıraları, Ötüken, İstanbul, 1997; Abdureşit Jelil Qarluq, age., s. 310-312

Kaynaklar

- Zaynobidin, Abdıraşidov, İsmoil Gasprinskii ve Türkistonda Cadidçilik, Toşkent, 2008.
- Abduqadir Damolla Hékmeliridin (Abdukadir Damolla Hikmetlerinden), Yayına hazırlayan: Muhemmetursun Sidiq, Bulak, Sayı. 4, Urumçi, 2007, s. 70-74
- TURSUN, Abduqadir (1994), " 'Hüseyniye' Mektipiniñ Tunci Mudiri Kerimaxun", Şincang Tezkiriçiligi, Sayı. 2, Ürümçi, s. 50-59
- AHAT, Andican (2003), Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, 1. baskı, İstanbul: Emre Yayınları.
- LOKMAN, Baran (2007), "Çağdaş Uyğur Edebiyatının Oluşumu", Bilig, s. 191-211
- Berqi, Abdülehed Abdureşid, "Abdulqadir Damollamniñ Ayallar Terbiyisi Heqqidiki İlğar Qaraşliri ve Ularñ Zamanimizdiki Ehmiyiti", Bulak, Sayı. 3, Urumçi, 2007.
- EMİN, Buğra Muhemmed (1989), Şerqiy Türkistan Tarixi, Ankara.
- EHMET, Cübeyri HACI, İmin (1994), "Qumul Uyğur Maaripiniñ Tereqqiyat Toğrisida", Şincang Tezkiriçiligi, Sayı. 2, Ürümçi,
- NADİR, Devlet (1990), *İsmail Bey Gaspralı*, Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. "Edebi Bir Musahebe", Şura, Sayı. 12, 1916.
- ADİL BEY, Hikmet (1998), *Asya'da Beş Türk*, Hazırlayan Dr. Yusuf Gedikli, Ötüken, İstanbul.
- İLKUL, Ahmet Kemal (1997), Çin-Türkistan Hatıraları - Şanghay Hatıraları, Hazırlayan Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul: Ötüken
- ALİMCAN, İnet (2007), *Abdülhaluk Uyğur ve Şiirleri*, Ankara: Türk Dili Kurumu yayınları.
- İsmail, Ablimit - Mahmutcan İslam, Hazırqi Zaman Uyğur Edibleri, Şincang Xelq Neşriyati, ürümçi, 1993.
- Qarluq, Abdureşit Jelil, "Uyğur Yenileşme Sürecindeki İstanbul Ekolü ve Onun Bazı Temsilcileri Üzerine", Türk Kültürü, 2009/2, s.290 - 328
- Quran, Eneytulla, "Abduxaliq Uyğurniñ İcadiyetke Qedem Qoyğan Vaqti Toğrisida Mulahize", Şincang Daşösi İlmiy Jornili, Sayı. 2, 1996.
- Qurban, Muhemmet İmin, "Abduqadir Damollam Öltürülgen Pacielik Keçe", Şincang Tezkiriçiligi, Sayı. 2, Ürümçi, 1999, ss. 57-58.
- MARAŞ, İbrahim (2002), *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- MİLLWARD, James A. (2007), *Eurasian Crossroads*, New York: Columbia University Pres.
- Muti, İbrahim, "Meripetperver Merhm Mexsut Muhiti Toğrisida Eslime" (İlimsever Merhum Mahsut

- Muhiti Hakkında Hatıra), Şincang Tarix Matiryalliri (13), Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1984.
- MAQALİLİRİ İlmîy (2007), (İbrahim Muti Bilimsel Makaleleri), Pekin: Milletler Neşriyati.
- NİYAZ, İbrahim (1984), "Atuş Nahiyeye Ekisak Kentide Yeqinqi Zaman Penni Maaripniñ Dunyağa Kelişi", Şincang Tarix Matiryalliri (13), Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi.
- YALKUN, Rozi (2010), "20-Esirdiki Tunci İslahatçı", Şincang Medeniyiti, Sayı. 5, Ürümçi.
- Seyit, Mirehmet - Yalqun Rozi ve Ablikim Zordun, Memtili Ependi, Şincang Universiteti Neşriyati, Ürümçi, 1998.
- Şin'ıcıro, Oiş, "Qeşqerdiki Ceditçilik Herikiti" (Kaşgar'daki Ceditçilik hareketi), Çeviren: Ömercan Nuri, Şincang Tezkiriçiligi, Sayı 2, 2000.
- Nuşrivan Yauşefning Sayahiti Heqqide, Şincang Tezkiriçiligi, Sayı: 2, 2004
- Talıp, Abdulla, Uyğur Maaripi Tarixidin Oçeriklar, Şincang Xelq Neşriyati, Ürümçi, 1998.
- Tatliq, Erşidin, "1949-Yıldın Burun Şincangda Çıkanlan Gezit-Jornallar", (http://uyghur.xjass.com/lading/content/2009-04/07/content_74246.htm)
- ALP, Tekin, İbrahim (2000), Memtili Ependi Şeirliri, Ürümçi: Şincang Xelq Neşriyati.
- Tömür, Xevir, "Abduqadir Damolla" (Tarixi Oçerik), Bulak, Sayı. 1, Ürümçi, 1981, ss. 226-269
- "Onsu Nahiyesi Tezkirisi" din, Şincang Tezkiriçiligi, Sayı. 3, Ürümçi, 2005, ss. 51-64 Uyğur Edebiyatı Tarixi 3, Milletler Neşriyati, Pekin, 2006.
- Ze'idi, Mahmud, "Turpan Rayonida Azadlıqtın İlgiriki Medeniyet-Maaripiniñ Barlıqqa Kelişi", Şincang Tezkiriçiligi, Sayı. 3, Ürümçi, 1994, s. 15-21